

УДК 316.624.2-053.6:159.954](045)

Світлана Юрїївна Діхтяренко,
кандидатка психологічних наук,
доцентка кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна
ORCID: 0000-0003-4506-1221
sadova32@gmail.com

Олена Романівна Поліщук,
докторка філософії,
доцентка кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна
ORCID:0000-0003-4617-8245
polishchuk_olena21@ukr.net

ПРОБЛЕМА ТВОРЧОСТІ У ДИСКУРСІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Наведено результати досліджень творчих здібностей у неповнолітніх правопорушників і звичайних підлітків. За результатами цих досліджень отримано достатньо парадоксальний результат, що вказує на нелінійну структуру творчих здібностей. Тобто не можна однозначно сказати, що низькі показники за різними тестами креативності свідчать про низькі творчі здібності у респондентів із девіантною поведінкою. Тобто підлітки із девіантною поведінкою, які погано справляються із тестами креативності, виявляють дуже високі творчі здібності, наприклад, у соціальній сфері. Вивчення розвитку уяви та гри показало, що є якісні відмінності девіантів від звичайних однолітків. До них можна віднести предметний рівень розвитку уяви та застрягання на режисерській грі, низький рівень розвитку уяви та несформованість суб'єкта уяви та ігрової діяльності.

Ключові слова: девіантна поведінка; творчі здібності; розвиток уяви; суб'єкт уяви; розвиток гри; суб'єкт діяльності.

Svitlana Dikhtyarenko,
PhD in Psychology, Associate Professor,
Pavlo Tychyna Uman
State Pedagogical University,
Uman, Ukraine
ORCID: 0000-0003-4506-1221
sadova32@gmail.com
Olena Polishchuk,
PhD (Doctor of Philosophy),
Associate Professor of
the Department of Psychology
Pavlo Tychyna Uman
State Pedagogical University,
Uman, Ukraine ORCID:0000-0003-4617-8245
polishchuk_olena21@ukr.net

THE PROBLEM OF CREATIVITY IN THE DISCOURSE OF DEVIANT BEHAVIOUR IN ADOLESCENTS

The results of studies of creative abilities in juvenile offenders and ordinary adolescents are presented. The results of these studies are quite paradoxical, indicating a non-linear structure of creative abilities. In other words, it cannot be said unequivocally that low scores on various creativity tests indicate low creative abilities in respondents with deviant behaviour. In other words, adolescents with deviant behaviour who perform poorly on creativity tests demonstrate very high creative abilities, for example, in the social sphere. The study of the development of imagination and play has shown that there are qualitative differences between deviants and their normal peers. These include the subject level of imagination development and fixation on directorial play, low level of imagination development, and the underdevelopment of the subject of imagination and play activity. The study of the development of imagination and play activity in different people who experience difficulties in socialisation and exhibit deviant behaviour allows us to state the qualitative differences between this sample and the socially normative one. These features include: the subject level of imagination development and fixation on directorial play. This partly explains the problem with the specific creativity of juvenile offenders. In this type of play, the child uses their imagination from the specific position of a 'director' who manipulates various, usually small toys. This game involves a certain dominance over the game situation and, at the same time, non-inclusion in real social relations. This is roughly what happens with deviants, but not with toys, but with other people; a low level of development of imagination and play as a specific activity that involves the duality of the subject. The most important task of imagination in play is to ensure the ability to go beyond the existing situation, rethink any existing situation, find different solutions and see alternatives to behaviour. People who, for one reason or another, have poorly developed play skills and, as a result, have weak imagination, turn out to be socially inflexible and psychologically unprepared to overcome difficulties that arise. This includes the inability to take the position of another, being absorbed by the existing objective situation, and a poor repertoire of understanding oneself in a situation, etc. The absence of all these competencies prevents deviants from coping with social difficulties and, as a result, from socialising adequately. The most difficult aspect in terms of research operationalisation of the problem and diagnosis of the development of play and imagination is the fact that the subject of this activity is not yet formed and the possibility of controlling this mental function.

Keywords: deviant behaviour; creative abilities; development of imagination; subject of imagination; development of play; subject of activity.

Незважаючи на різноманіття різних теоретичних підходів, як і раніше, немає однозначного вирішення низки принципових питань. Одним із них є питання – чи можливо лінійним чином описати відмінності у творчих здібностях у різних людей? Іншими словами, чи можна вимірюючи творчі здібності, такі, наприклад, як інтелект, вибудувати респондентів на одній прямій, від найменш здібного – до найкреативнішого? Більшість популярних методик, спрямованих на вимірювання творчих здібностей, передбачає можливість отримання саме такого результату. Однак дослідження, проведені на вибірці девіантів, у т. ч. неповнолітніх правопорушників, показують достатньо неоднозначні результати. Дослідження творчості є однією з надзвичайно важких проблем у психологічній науці [1; 3; 6; 7]. Використовувалися психологічні методики, що добре зарекомендували себе, – «Незвичайне використання» Дж. Гілфорда, методика діагностики креативності П. Торренса та деякі проєктивні методики конструювання [10; 11]. З методологічної точки зору важливо зазначити, що ці методики ґрунтуються на різних підходах до проблеми творчості. Отримані результати засвідчують, що неповнолітні правопорушники, у середньому, характеризуються достатньо скромними показниками розвитку творчих здібностей порівняно зі звичайними однолітками. Подібний підхід до вимірювання їхньої творчості свідчить про те, що вони статистично значуще менше схильні до творчості.

Мета статті – порівняльний аналіз результатів досліджень творчих здібностей у неповнолітніх правопорушників і звичайних підлітків. Щоб проілюструвати отримані дані, наведемо як приклад результати за одним із субтестів методики діагностики креативності П. Торренса «Фігурна форма». У цій методиці респондентам пропонувалося домалювати оригінальні, цікаві та незвичайні картинки у спеціальних полях, де вже були зображені прості геометричні фігури. Одним із завдань методики є виявлення того, як респонденти використовують наявний матеріал для його переосмислення та включення у власний задум. Однією із запропонованих геометричних фігур була перевернута «галочка», своєрідний «дах». За результатами проведення цього субтесту на вибірці неповнолітніх правопорушників, 79 % вибірки домалювало у цьому квадраті «будиночок» або «ялинку». Така відповідь є однією з найбільш шаблонних (кліше), передбачуваною і

такою, що виключає будь-яку оригінальність. Відповіді на інші картинки також не вирізнялися творчим підходом. По суті, респонденти просто відтворювали найпростішу і найочевиднішу відповідь. Якщо ж така відповідь не була на поверхні, вони зазнавали значних труднощів і часто відмовлялися від виконання завдання. Такий результат вийшов навіть за умови, що усім респондентам дуже чітко, зрозуміло і доступно давалася авторська інструкція до завдання, згідно з якою їм потрібно намалювати щось таке, що ніхто інший не намалює, щось оригінальне і незвичайне. Тобто методика достатньо переконливо свідчить про низький рівень розвитку творчості у цих респондентів. Аналогічні завдання за деякими іншими методиками цілком укладаються у цю схему і показують подібний результат. Однак за докладнішого і детальнішого вивчення вибірки виявилось, що багатьом із респондентів, які брали участь у дослідженні, аж ніяк не чужі творче мислення і нестандартні підходи під час розв'язання завдань. Гранично спрощуючи результати індивідуальної роботи із неповнолітніми правопорушниками, можна констатувати, що за переважною кількістю вибірки виходить ніби подвійний результат. З одного боку, коли справа стосувалася якихось традиційних форм прояву творчості у завданнях на кшталт малювання або вигадкування незвичного використання предметів, розташування за порядком сюжетних картинок або впорядкування об'єктів, респонденти демонстрували скромні результати порівняно зі звичайними однолітками. З іншого боку, коли справа стосувалася нагальної необхідності соціального маніпулювання, обману, успішного недотримання існуючих правил або отримання незаконної вигоди, то неповнолітні правопорушники, навпаки, виявлялися анітрохи не слабшими, а десь на порядок сильнішими за своїх однолітків. При цьому важко стверджувати, наскільки звичайні однолітки будуть результативними при здійсненні такого девіантного прояву творчих здібностей.

Зі зрозумілих етичних обмежень подібні експериментальні ситуації не відтворювалися. У зв'язку з цим провести пряме порівняння вибірок не є можливим. Однак побічно можна зафіксувати деякі принципові відмінності в результатах творчості. Так, у будь-якому молодіжному середовищі у тому чи іншому вигляді присутній булінг між однолітками і різні форми соціальної боротьби. Навіть доволі поверхневе порівняння оригінальності та репертуару сюжетів за способами та формами здійснення насильства щодо однолітків та інших варіантів вираження соціальної боротьби серед молоді показує, що неповнолітні правопорушники є значно оригінальнішими та різноманітнішими у власній поведінці, ніж їхні однолітки. Тобто, коли йдеться про вигадкування різноманітних образливих прізвиськ, зовсім не дружніх підбивань і знущань, різноманітних провокацій та жорстоких «ігор» із соціальним статусом усередині групи однолітків, то неповнолітні правопорушники виявляють дуже багато вигадки та своєрідних «творчих здібностей» високого рівня. Ці висновки не є умоглядними і підтверджуються низкою сучасних емпіричних досліджень. Так, дуже цікаві результати були отримані під час дослідження особливостей креативності у соціальній взаємодії правопорушників. Таким чином, творчі здібності у девіантів усе ж є, лише реалізуються вони на іншому «субкультурному» матеріалі. Справді культурні, академічні форми прояву творчості даються їм набагато складніше. Це зумовлюється багато у чому їхнім специфічним життєвим досвідом, що характеризується, як правило, відсутністю систематичної освіти, виховання і культурного розвитку. Чи означають ці результати, що усі люди мають творчі здібності, але просто використовують їх по-різному? Чи можна припустити, що творчість неповнолітніх правопорушників набуває якогось асоціального характеру слідом за їхньою поведінкою? Чи є підстави говорити про існування, з одного боку, позитивної, конструктивної та творчої творчості, а з іншого боку, і на противагу їй, - деструктивного, руйнівного та шкідливого виду творчості зі знаком мінус? Усі ці питання нині мають дискусійний характер. Якщо вести мову про вивчення творчості у контексті

девіантності, не можна не торкнутися доволі старої психологічної проблеми відхильної поведінки особливо обдарованих людей. У межах цієї проблематики творчі здібності осмислюються у контексті соціалізації. Багато в чому ця тема сягає своїм корінням роботи Ч. Ломброзо «Геніальність і божевільня», де він висуває гіпотезу про те, що як походження геніальності, так і походження кримінальних нахилів особистості пов'язані із дуже близькими порушеннями у біологічному та антропологічному розвитку людини [4]. По суті, і розвинуті здібності, і злочинна поведінка - це результат біологічної за характером травми або помилка у розвитку вищої нервової системи. Гранично спрощуючи доволі тонку і витончену логіку роздумів автора, виходить, що черепно-мозкові травми, як правило, призводять до неконтрольованої агресії, зниження волевих якостей, зниження інтелекту і, як наслідок, перешкоджають успішній соціалізації. Однак у деяких доволі рідкісних випадках ці ж травми призводять до розкриття унікальних і невичерпних внутрішніх обдарувань людини. Таким чином, цілком пояснюється досить дивний, а нерідко і асоціальний спосіб життя обдарованих людей. Ідеї Ч. Ломброзо, звісно ж, були багато у чому вульгарним редукціонізмом, який зводив усе багатство душевного життя людини до біологічної основи психіки. Однак вони виявилися дуже популярними та отримали свій розвиток у межах багатьох інших підходів. В усякому разі, помічені ним феномени багаторазово вивчалися із різних ракурсів. Психологи і педагоги, теоретики і практики неодноразово звертали увагу на той факт, що, як і багато кримінальних особистостей, особливо обдаровані люди нерідко зазнають величезних труднощів в процесі реалізації власного творчого потенціалу у нормативному суспільстві, яке існує зараз. У шкільному колективі вони часто виявляються ізгоями і не можуть знайти спільну мову з однолітками. Будучи вже дорослими вони, незважаючи на власні високорозвинуті здібності, дуже часто виявляються соціально невлаштованими. Багато хто із них схильні до алкоголізму та наркоманії, їм дуже важко працювати у команді і, взагалі, взаємодіяти та спілкуватися з іншими людьми. Ці та подібні до них спостереження стали основою для того, щоб осмислити ідеї Ч. Ломброзо не у біологічному, а у соціальному контексті розвитку особистості. Так, на думку деяких психологів, у людей, що характеризуються кримінальними нахилами, і в людей з дуже високорозвиненими здібностями є схожі проблеми, що дозволяють розглянути ці дві групи в межах одного континууму соціалізації. Іншими словами, і обдаровані, і кримінальні люди опиняються за межами нормативного суспільства. Вони не дуже можуть у нього вбудуватися і часто приречені на соціальну ізоляцію. Це робить окреслені групи схожими у психологічному аспекті, і, ймовірно, траєкторія допомоги цим групам може бути влаштована подібним чином.

Для перевірки цього припущення було проведене дослідження, де порівнювали рівень соціальної адаптації та особливості комунікації у неповнолітніх правопорушників та в особливо обдарованих школярів із надзвичайно високими когнітивними та творчими здібностями. Результати цього дослідження також можна назвати неоднозначними. З одного боку, характер соціальних проблем, з якими стикаються респонденти з цих двох груп, справді виявляється доволі подібним. При цьому мотивація уникнення нудьги і бажання розважити себе нестандартними, не завжди правомірними і соціально схвалюваними способами присутня у підлітків в обох групах. З іншого боку, глибше вивчення респондентів з обох груп не дозволяє виокремити якусь одну загальну психологічну основу, яка б дозволяла стверджувати про взаємозв'язки в їхній соціальній дезадаптації. Іншими словами, за подібними проявами проблем у соціалізації не стоїть якогось єдиного спільного джерела. Шляхи формування цих порушень у обдарованих і у правопорушників також є достатньо різними. Тому це дослідження не знімає поставлену Ч. Ломброзо та іншими вченими проблему. Однак, за результатами цього дослідження вийшло, що механічне порівняння цих вибірок між собою не дає якихось значущих

відповідей на запитання щодо причин чи механізмів цих відхилень у соціалізації. На сьогоднішній день є якісні дослідження, які розглядають оригінальні рішення у поведінці як прояви креативності, у т. ч. у конфліктних і важких соціальних ситуаціях. Так, здавалося б, творчі здібності мали б забезпечувати людині більшу флексильність, зокрема й у соціальному аспекті, уміння бачити нестандартні розв'язки різноманітних проблем і соціальних завдань [2; 8; 9]. Однак, за фактом усе виявляється рівно навпаки. Чим більш творчою є людина, тим складніше їй справлятися із соціальними труднощами. Закономірним і стійким у цьому відношенні є лише обернено пропорційний зв'язок між творчістю та соціальними навичками. Водночас люди, схильні до девіантної поведінки, проявляють творчість якраз у соціальній сфері й бувають вельми винахідливими у цьому аспекті. У цьому аспекті традиційний підхід до розуміння творчості у контексті вивчення проблеми девіантної поведінки дає дуже багато парадоксальних і суперечливих результатів. Ці результати, звісно, потребують подальших досліджень і наукового осмислення. Однак вивчення творчості в межах культурно-історичного підходу дає найбільш значні продуктивні результати. У культурно-історичному підході проблема творчих здібностей як таких розглядалася порівняно мало. Замість творчих здібностей її автор робить дослідницький акцент на вивченні вищих психічних функцій, а однією із базових вищих психічних функцій є уява, яка багато в чому формується в грі.

В уяви як у вищої психічної функції у науковій психології доля у чомусь навіть є важчою, ніж у творчості. Багато авторів вважають уяву видом образного мислення. Для низки психологів уява у принципі є науковою вигадкою, оскільки не підходить за своїми ознаками під класичні пізнавальні процеси на кшталт уваги або пам'яті. При цьому головна критика зосереджена навколо продукту уяви як психічного процесу. Первинно розвиток уяви як функції психіки відбувається у дитячій грі, коли дитина є далекою від розв'язання мисленнєвих завдань або систематичної пізнавальної діяльності. При цьому характер і змістовне наповнення гри багато у чому залежать від того, наскільки ця психічна функція у дитини є розвиненою. Вивчення розвитку уяви та ігрової діяльності у різних людей, які зазнають труднощів у соціалізації та виявляють девіантну поведінку, дозволяє констатувати якісні відмінності цієї вибірки від соціально нормативної. До таких особливостей можна віднести:

- предметний рівень розвитку уяви та застрягання на режисерській грі. Це частково пояснює проблему зі специфічною творчістю неповнолітніх правопорушників. У цьому виді гри дитина використовує уяву, виходячи зі специфічної позиції «режисера», який маніпулює різноманітними, як правило, дрібними іграшками. Ця гра передбачає певне домінування над ігровою ситуацією і водночас невключеність у реальні соціальні відносини. Приблизно це саме відбувається у девіантів, але вже не стосовно іграшок, а стосовно інших людей;
- низький рівень розвитку уяви та гри як специфічної діяльності, що передбачає двопозиційність суб'єкта. Найважливішим завданням уяви у грі є забезпечення здатності виходити за межі наявної ситуації, переосмислювати будь-яку наявну ситуацію, знаходити різні рішення і бачити альтернативи поведінки. Люди, у яких гра з тих чи інших причин була розвинена погано, і, як наслідок, ті, що володіють слабкою уявою, виявляються соціально не гнучкими і психологічно не готовими до подолання труднощів, що виникають. Сюди належить і невміння займати позицію іншого, і поглиненість наявною об'єктивною ситуацією, і бідний репертуар осмислення себе у ситуації тощо. Відсутність усіх цих компетенцій не дозволяє девіантам впоратися із соціальними труднощами і, як наслідок, адекватно соціалізуватися;

– найскладнішим в аспекті дослідницької операціоналізації проблеми та діагностики розвитку гри та уяви є факт несформованості суб'єкта цієї діяльності та можливості управління цією психічною функцією. Найпростішим прикладом, що демонструє сутність цієї проблеми, є загальновідомі дитячі страхи. Дитина на певному етапі психічного розвитку, яка не повною мірою опанувала власну уяву як власну психічну функцію, створює такі образи у власній уяві, які її саму ж лякають або дезорганізують. Подібним чином виглядає ця ж проблема у дітей із високою обдарованістю. Коли когнітивні функції та процеси є винятково розвиненими, то психіці людини, яка підростає, виявляється потрібно значно більше додаткових внутрішніх ресурсів, ніж зазвичай це буває, щоб спрямувати ці пізнавальні функції у потрібне русло і керувати ними.

Слабкий розвиток суб'єкта уяви призводить до того, що люди опиняються у полоні власних помислів і бажань і йдуть на поводу у власної активності. Наприклад, у відносно нормативному соціальному аспекті це знаходить своє вираження у різного роду аддикціях, зокрема від комп'ютера або соціальних мереж. У цьому разі не людина керує обставинами, а вони активно провокують її на відповідну поведінку. За такою ж схемою відбувається втягнення підлітків у різного роду кримінальну діяльність. При цьому головним психологічним парадоксом у цій ситуації є не відсутність вольових якостей як таких. Просто навіть за достатньо високого рівня розвитку вольових якостей відсутня здатність належною мірою керувати самим собою і вибудовувати власну поведінку відповідно до того, як це роблять соціально нормативні люди. Таким чином, проблема творчості у контексті вивчення девіантної поведінки ще чекає на своє наукове осмислення і розвиток. Існуючі підходи ставлять перед дослідниками багато складних питань, які дозволяють під новим кутом поглянути на проблему девіантності. При цьому культурно-історичний підхід надає можливість зовсім інакше підійти до розв'язання цих проблем. Як видається, саме цей підхід, незважаючи на те, що деякі вчені вважають його застарілим, можна розглядати як один із найперспективніших у сучасних дослідженнях девіантної поведінки та творчості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабаджанова А., Шимко В. Методологічні підходи до вивчення творчого пошуку особистості підлітків у контексті девіантних стереотипів поведінки. *Вісник Національного університету оборони України*. 2025. № 86 (4). С. 30–35. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2025-86-4-30-35>
2. Діхтяренко С., Кобець О. Психологія сприйняття і розуміння художнього твору: контент-аналіз зарубіжних емпіричних досліджень. *Вісник Національного університету оборони України*. 2025. № 87(5). С. 52–60. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2025-87-5-52-60>
3. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 320 с.
4. Ломброзо Ч. Геніальність і божевілля. К.: Арії. 2024. 352 с. ISBN:978-966-498-863-3
5. Сафін О. Д., Тептюк Ю. О. Ключові характеристики негативної креативності особистості, що виявляються у її девіантній поведінці. *Психологічний журнал*. 2023. Випуск 10. С. 54–63.
6. Сафін О. Д., Тептюк Ю. О. Психологічна структура та типологія творчого Я керівника педагогічного колективу. *Слобожанський науковий вісник. Серія: «Психологія»*. № 1/2024. С. 152–155. DOI: <https://doi.org/10.32782/psyspu/2024.1.27>
7. Шандрук С. К. Психологія професійних творчих здібностей: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2015. 357 с.
8. Шимко В. А. Мистецтво як засіб формування колективної пам'яті та ідентичності: методологічний інструментарій сектору безпеки і оборони України. *Науковий вісник*

Київського інституту Національної гвардії України. 2025. № 1. С. 111–116. <https://doi.org/10.59226/2786-6920.1.2025.111-116>

9. Шимко В. А. Образотворче мистецтво як засіб розвитку множинного інтелекту. *Technologies of intellect development*. 2025. Vol. 9, № 2(38).

10. Guilford J. P. Creative Talents: their nature, uses, and development. Bearly Ltd., Buffalo, N.Y. 1986. 139 p.

11. Torrance E. P. Torrance Tests of Creative Thinking. Directions Manual and scoring guide. Bensenville. 1974. 166 p.

REFERENCES

1. Babadzhanova, A., & Shymko, V. (2025). Metodologichni pidhody do vyvchennja tvorchogo poshuku osobystosti pidlitkiv u konteksti deviantnyh stereotypiv povedinky [Methodological approaches to studying the creative search of adolescents in the context of deviant behavior stereotypes]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 86 (4), 30–35. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2025-86-4-30-35> [in Ukrainian].

2. Dihtjarenko, S., & Kobets, O. (2025). Psyhologija sprynnjattja i rozuminnja hudozhn'ogo tvorcu: kontent-analiz zarubiznyh empyrnyh doslidzen' [Psychology of perception and understanding of an artwork: A content analysis of foreign empirical studies]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 87 (5), 52–60. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2025-87-5-52-60> [in Ukrainian].

3. Moliako, V. O., & Muzyka, O. L. (Eds.). (2006). Zdibnosti, tvorchist', obdarovanist': teoriia, metodyka, rezultaty doslidzen'. Zhytomyr: Ruta [in Ukrainian].

4. Lombrozo, Ch. (2024). Genial'nist' i bozhevillja. Kyiv: Arij. ISBN 978-966-498-863-3 [in Ukrainian].

5. Safin, O. D., & Teptjuk, Ju. O. (2023). Ključovi harakterystyky negatyvnoi' kreatyvnosti osobystosti, shho vyjavljajut'sja u i'i' deviantnij povedinci [Key characteristics of negative creativity manifested in deviant behavior]. *Psyhologichnyj zhurnal*, 10, 54–63. <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/285322> [in Ukrainian].

6. Safin, O. D., & Teptjuk, Ju. O. (2024). Psyhologichna struktura ta typologija tvorchogo Ja kerivnyka pedagogichnogo kolektyvu [Psychological structure and typology of the creative self of a pedagogical leader]. *Slobozhans'kyj naukovyj visnyk. Serija: Psyhologija*, 1, 152–155. <https://doi.org/10.32782/psyspu/2024.1.27> [in Ukrainian].

7. Shandruk, S. K. (2015). Psyhologija profesijnyh tvorchyh zdibnostej. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

8. Shymko, V. A. (2025). Mystectvo jak zasib formuvannja kolektyvnoi' pam'jati ta identychnosti: metodologichnyj instrumentarij sektoru bezpeky i oborony Ukrai'ny [Art as a means of forming collective memory and identity: Methodological toolkit for the security and defense sector of Ukraine]. *Naukovyj visnyk Kyivs'kogo instytutu Natsional'noi' gvardii' Ukrainy*, (1), 111–116. <https://doi.org/10.59226/2786-6920.1.2025.111-116> [in Ukrainian].

9. Shymko, V. A. (2025). Obrazotvorche mystectvo jak zasib rozvytku mnozhynnoho intelektu. *Technologies of Intellect Development*, 9(2[38]) [in Ukrainian].

10. Guilford, J. P. (1986). Creative talents: Their nature, uses, and development. Buffalo, NY: Bearly.

11. Torrance, E. P. (1974). Torrance Tests of Creative Thinking: Directions manual and scoring guide. Bensenville.

Подано до редакції: 30.09.2025.